

Bosetting, ødelegging og gjenreisning i Lenvik 1050 - 1610

av

Kåre Rauø

Gårdsnavnene i Lenvik kommune gir i seg selv få opplysninger om når gårdene ble ryddet og tatt i bruk til permanente bosteder. Karakteristisk for navnsettinga i Lenvik, som i Nord-Norge ellers, er at bruken av naturbetegnende navn og ord som beskriver naturforhold ved kysten, slik som vik, fjord, våg, nes og øy, er meget hyppig.

Av de 47 gårdene som i middelalderen sannsynligvis eksisterte innenfor det området som omfattes av dagens kommunegrense, har således 10 stykker etterleddet -nes, 6 -vik, 3 -våg, 2 -skjær, 2 -fjord og 1 -øy. De jordbruksorienterte gårdsnavnene med etterleddene -stad, -jord og -sletta, er på til sammen 9 stykker, og rene naturnavn utgjør 8. Imidlertid finnes det tre gårder hvor hele navnet eller deler av det, kan brukes som tidsidentifikasjon. Det gjelder gårdene g.nr. 84 Gibostad, 95 Vang og 111 Baltestad. Etterleddene -bolstadr og -stadr, som tyder stedet hvor en hadde bosatt seg og dyrket jorda, går i hvert fall tilbake til 800-tallet. Vang, gml. norsk vangr som tyder på åpen plass, voll, er fra samme tidsrom eller eldre. Om gårdene med etterleddet -jord, f.eks. Øyjord, kan vi bare si at de sannsynligvis ble ryddet før Svartedauen, lagt øde under den, og tatt opp igjen og navnsatt med ødebetegnende navn på slutten av 1500-tallet.

Det arkeologiske materialet fra gårdene Gibostad, Vang og Baltestad, viser da også entydig at de har vært i bruk i yngre jernalder. På Gibostad er det funnet flere gjenstander (smedverktøy) fra sen vikingtid, på Vang har vi en rekke gravhauger og funn (oval bronsespenne og spydspiss av jern), og på Baltestad er det funnet et spinnehjul av kleber fra vikingtid. Andre gårder som gjennom funn og forminner må ha vært i bruk i yngre jernalder er: Leiknes, Bondjord, Bukkskinn, Eggøya, Årnes, Skarsvåg, Lenvika, Trollvik, Laukhella, Vika (?), Botnhamn og Solberg (?).

Sammenlignet med materialet fra yngre steinalder, viser dette en viss endring i bosetningsmønstret - fra yttersida inn mot mer lune og jordbruksmessig bedre lokaliteter. Men fortsatt er alle gårdene strandbundne, noe som henger sammen med

den sammensatte økonomien som dannet grunnlaget for bosettinga, nemlig fiske, fangst og jordbruk.

I løpet av middelalderen (1050-1550), får vi flere skriftlige kilder som gir belegg for at gårder i det nåværende Lenvik kommune var bebodd. Det er først og fremst fra de geistlige jordebøkene, regnskapsbøker og leidangsmantall, at vi kan hente disse opplysningene.

Fra en samling av dokumenter datert 1370-1400, som bygger på forelegg fra før Svartedauden, får vi vite at kirka på Trondenes og en rekke kapellkirker under den, eide flere gårder eller gårdparter i vår kommune. Det gjelder gårdene g.nr. 35 Tennskjer, 36 Lenvik, 36.10 Kårvik, 44 Finnsnes, 45 Sandvik, 84 Gibostad, 95 Vang Og 100 Gavlen. I erkebiskop Aslak Bolts jordebok fra 1432, er gården 58 Laukhelle nevnt som tilhørende erkestolen i Nidaros, og dessuten får vi vite at «fru Elsebe i Trondarnes fylki» gav Geigøy (84 Eggøy) til Aslak. Fru Elsebe var tante til erkebiskopen, og hun var av Bjarkøyslekta. Det er vel rimelig å anta at dette peker i retning av at høvdingegodset til Tore Hund også omfattet herligheter i Gisundet.

Om Laukhelle står det innført i jordeboka.: «af laukhello h.v. er jon Erchibiscop kjøpte aut i geigø sundhe.» Dette skulle bety: av Laukhelle 4 1/2 spann som erkebiskop Jon kjøpte, er nå øde. Ligger i Gisundet.

Erkestolen hadde fått hånd om denne gården før Svartedauen, og den var da skyldsatt til 4 1/2 spann smørleie. Etter at byllepesten hadde herjet over landet og desimert befolkningen kraftig, er altså Laukhelle lagt øde. Den samme tendensen finner vi på de fleste gårdene vi har opplysninger om. Således heter det om Finnsnes: «Or Finznese halvt spann. var (1) spann. Her finner vi en skyldreduksjon til det halve.

På Gibostad var reduksjonen enda større, fra 5 spann til 1 spann. Gårdene var fortsatt i bruk, men for Finnsnes vedkommende ble gården lagt øde i løpet av middelalderen. Agrarkatastrofen var et faktum i Lenvik som i de fleste andre områder i landet i høymiddelalderen, og den gav seg til og med sterkest og tidligst utslag i vårt distrikt. Hele 65% av gårdene som lå til Lenvik kirke forsvant, mot 35 % i Trondenes og Tranøy. Situasjonen forverret seg ytterligere, men det er også en

del lyspunkter. Således heter det i Olav Engelbrektsens jordebok fra 1530-tallet: «Løkhellenn b. f j pund smør.» «Ein laxeelff strakx ther swnnen føre.» Ødetida er slutt for gården Laukhelle som nå bygsles for 1 pund smør, men som en ser er det ikke noe særlig lukrativ forretning for jordeieren. Skylda er bare vel 7 % av den gamle.

Landskylda, som var den avgift brukeren av jorda betalte til jordeieren, utgjorde i høgmiddelalderen vanligvis 1/6 av den totale avkastninga som gården kunne gi. Den skulle svares en gang om året, og måtte være betalt innen julaften. Landskylda kunne betales i forskjellige landskyldspecies, og for vårt distrikt ser vi at det var smør som var det vanlige. Hvert spann tilsvarte 16,1 liter eller 15,4 kilo. Setter vi melkeytelser pr. ku til 500 kilo, og regner med at det gikk 30 kilo melk til ett kilo smør, måtte leilendingene på Gibostad og Laukhelle i høgmiddelalderen regne med at avkastninga fra 4 1/2 ku gikk med til å betale landskylda. Etter som landskylda utgjorde 1/6 av avkastninga fra fehold og åkerbruk, er det rimelig å anta at begge disse gårdene hadde rundt 20 kyr hver.

Åkerbruket var primitivt, og det skulle små klimatiske variasjoner til for at kornhøsten var ødelagt. Det er ting som tyder på at en slik klimaforverring var inntrådt i Norge før Svartedauen, og at ødelegging av gårder var i gang på 1340-tallet. At klimaet i vikingetid og tidlig middelalder var annerledes enn nå, vitner navnet Bjorelvnes om. Bjor er det gammelnorske ordet for bever, og gårdsnavnet skulle derfor bety neset ved elva hvor det finnes bever. Gårdene i Lenvik må kunne karakteriseres som marginalgårder for korndyrking, selv om kalkbergartene og løsmasseframføringen langs Gisundet gir området et godt grunnlag for plantevekst. Likevel er de topografiske og klimatiske forhold av større betydning for at de forskjellige planteslag skal nå fram til full utvikling. En regner med at de må ha en viss varmesum i vekstperioden for å bli moden. Denne varmesum blir oppgitt i døgngnader. Døgngnadene får en ved å multiplisere middeltemperaturen med antall dager fra såing til modning. Har vi en middeltemperatur på 12⁰, og veksttida er 100 dager, blir det 1200 døgngnader. Bygg trenger fra 1170 - 1320 døgngnader. Hvete og havre fra 1300 - 1530. Først på 1960-tallet var døgngnadene for de nordvestlige gårdene i Lenvik 1200, og de sørlige 1325 for månedene juni, juli, august og september. 1325-isotermen går rett gjennom gårdene Finnsnes. Som en ser, skulle det små variasjoner til før kornhøsten kunne slå feil. Ved en senkning av temperaturen på

2⁰ pr døgn i vekstperioden, ville f.eks. Finnsnes få en varmesum på 1098⁰ døgngrader, og da ville ikke kornet nå fram til modning. Når en konfererer med tiendeoppgavene fra Senja, er det i tidsrommet 1611 - 1694 betalt korntiende fra Gisund fjerding i bare 24 år. Dette viser at det var en mengde år en ikke hadde den nødvendige varmesum i Gisund og strøkene opp mot Malangen som skulle til for å få kornet modent. En har beregnet at gjennomsnittsavlinga av «korn» og rug i tida etter middelalderen, var på 19,5 kilo pr individ i Hålogaland. Med et kaloriforbruk på 2117 kal. pr døgn, dekte det heimavla kornet 9 % av næringsforbruket. Resten av den næringa folk trengte pr. døgn, måtte de skaffe seg på annen måte.

Vi har før sett at jordbrukskrisa var et faktum i Lenvik i middelalderen. Store deler av folket var dødd under pesten, og det medførte at det ble større tilgang på mer drivverdige gårder andre steder. Likedan gjorde fallet i den høyt oppdrevne landskylda jordleie mer gunstig sett fra brukerens side. Imidlertid var det en annen næringsvei som nå for alvor fikk betydning for menneskene i Nord Norge. Salgsfiske avløste fiske til eget forbruk. Dette hadde sammenheng med etterspørselen etter tørrfisk på det europeiske markedet. I det katolske Europa var det ikke tillatt å spise kjøtt på fastedagene, og det tyske forbund av byer med sine drevne handelsmenn, kastet sine øyne på den nordnorske fisken. Resultatet av denne nye situasjonen ble at folk i langt større grad orienterte sin bosetning til steder som lå godt til for fiske, men fortsatt ble mulighetene for fehold en viktig lokaliseringsfaktor. Jordbrukskatastrofen ble en katastrofe for jordeierne, men for leilendingene innledet den en fase som skulle gjøre dem til de mest velstående i hele Norge.

Tilførselen av rug fra Østersjøområdene var allerede begynt i tidlig middelalder, så pestkatastrofen og nedgangen i avkastningen fra åkerbruket, fikk preg av uhyggelige episoder enn næringskatastrofe. Pestkatastrofen for regionen som helhet, bidro i høyden til å videreføre den forskyvinga av bosetningen som forlengst var i gang.

Av den grunn kan vi langt bedre forstå at gode høymiddelgårder i Lenvik ble liggende øde helt til nedgangen i fisket meldte seg i andre halvpart av 1500-tallet.

Vi har før sett på de gårdene som lå til erkebispestolen, sognekirka og lokalkirkene. Til sammen var det 10 gårder i denne kategori. Det er ikke bevart oppgaver over jordegodset til de andre jordeierkategoriene, men med grunnlag i

forskjellige indisier kan vi beregne antallet av sikre høymiddelaldergårder i Lenvik til 31, og sannsynlige til 17. Regner vi videre med en viss gårdeling og setter delingskoeffesienten til 1,5, skulle vi få i alt 47 sikre bruk. Setter vi folketallet pr. bruk til 6 personer, vil vi komme til at det i høymiddelalderen var cirka 280 mennesker innenfor det området som i dag omfattes av kommunegrensene.

I et inntektsregnskap for Bergens Kongsgård datert våren 1521, finner vi følgende innførsel: «Item 3 1/2 mark skilling "Olluff Bentsen i Korwig i Torstens lenn oc var skat for hans hemmell." Likedan i samme regnskap ført om sommeren 1521: «Item vj voger Oluff Bendsen i Korewigenn.»

Her møter vi altså fiskerbonden Oluf Bentsen fra Kårvika som våren og sommeren 1521, har betalt 3 1/2 mark 4 skilling i penger og 6 voger tørrfisk i skatt. Omregnet i penger skulle dette utgjøre 12 mark 4 skilling, og i voger fisk 8 1/2 vog. På dette tidspunktet utgjorde dette verdien av vel 4 kyr eller 32 2/3 sau. Hvorvidt denne skatten er den såkalte tiendepenning skatten som kong Christian 2. utlignet på formue i 1520, går ikke klart fram av innførslene, men det er grunn til å anta det. Tiendepenning-skatten var en skatt som ble lagt på formue, og skulle være 1/ 10 av den samlede formue. Regnskapene viser at det i Senja len ble betalt 8 mark i gjennomsnitt pr. skatteytter, for Finnmark blir gjennomsnittet 9 mark, og for bygdene i Trøndelag, som lå midt i det beste jordbruksdistriktet i landet, var gjennomsnittet vel 3 mark.

Olaf Berntsen var altså en velstående mann med en formue tilsvarende 40 kyr, og det samme velstandsnivået har de fleste fiskerbønder i vårt distrikt sannsynligvis befunnet seg på. Således finner vi i det ordinære regnskap for tiendepenningskatten for Bergenshus Len 1521-22 under fiskeværet Baltestad, 17 skatteyttere som til sammen hadde betalt 120 lodd sølv, 3 rhinske gylden og 30 skilling. Dette gir en gjennomsnittytelse på vel 7 lodd, noe som tilsvarer 9 mark 4 skilling i penger. Likedan finner vi 10 skattebetalere under Øyfjord, og 9 stykker er oppført i restanselista. Disse 19 har til sammen betalt 109 lodd sølv, 3 rhinske gylden, 7 mark og 2 skilling. Dette gir en gjennomsnittytelse på 7 mark 8 skilling. Men selv om gjennomsnittytelsen er stor, finnes det store variasjoner mellom høyeste og laveste ytelse. På Baltestad betalte således den største skatteytter, Siwor Askelsen, 30 lodd sølv, og den laveste, Framme Laurissen, 1 lodd. I Øyfjorden var forholdet det samme. Gyllis garp betalte 23 lodd, og Elynn Olaffsdotter 1 lodd. For vårt distrikt finnes det ingen oversikt over de som ikke

klarte å betale skatten, men vi må vel regne med at det også her fantes mennesker av kategorien *nihil habet* (har intet) og *pauperimus* (fattiglem).

Den høye økonomiske standard som denne oversikten gir uttrykk for, kan forklares ut fra flere forhold. Bytteverdien for tørrfisk var svært stor. På Bryggen i Bergen hadde 1 våg eller 18 1/2 kilo tørrfisk, den samme pengeverdi som 1 1/2 tønne korn eller 1 tønne mel. Videre kunne en kjøpe 1 laup smør, 4 sauer eller få 1 1/2 mark penger for tørrfiskvåga. Denne situasjon, med et så godt bytteforhold, må vel nærmest ha fortont seg som en himmelsk tilstand for disse mennesker som knapt kunne avle noe korn på sine egne gårder. Det rike skreifisket lokket ikke bare til seg fiskerbøndene fra distriktet. Den høye lønn og mannslott virket også tillokkende på folk fra Sør-Norge, Sverige, Danmark, Holstein, Skottland og Hjalmland. Tilnavn som hjelt, skott, jemt, holst osv., vitner om det. Den store skatteyteren i Øyfjorden, Gyllis garp (av gml. norsk garp, dvs. rå, skrytende kar.), var nok en av dem som drev som entreprenører i fiskenæringa, og delvis kjøpte opp og delvis selv drev fiske med leiekarer. Fisken ble så ført til Bergen og solgt der, og så tok de med seg mel, malt, redskap og andre nødvendige og mer luksuspregede varer nordover. Om denne trafikken vitner den store mengde av kirkeinventar og kunst fra senmiddelalderen som fiskerbøndene utstyrte sine nybygde kirker med.

Gjennom sakefallstestene fra 1567 over idømte bøter og forbrudt gods på kronen og stictens gårder, får vi et lite innblikk i sider ved folkelivet i dette nordnorske Klondyke.

Således heter det under «Stigtens sager aff Sennien 1567:» «Karenne Diricks dotter po Orniis for ett kirche riis sag hun kom y xix (19) daller.» «Peder Lauridsenn po Baltestaa for frille leffnidtt (leve sammen med en kvinne uten å være gift med henne) (1/2) daller.» «Oluff Thiøstennsenn ibidem (samme sted) for frille leffnidtt - daller.» «Anne Mortens dotter for samme sagh - daller.» «Knud Mo gennsenn ibidem for frille leffnidtt - daller.» «Hustru Birritthe for syn tieniste quiniij (3) daller.» "Disligiste gaff hun och for hendis drengh hun løste for frille leffnidtt j (1) daller.»

Under «Kronnens sager aff Sennien 1567», finner vi følgende innførsler: «Jacop skotte y Baltesta for hanns dotter mistogh (stjal) nogidtt lerritt i (1 1/2 daller.» «Pedher Olsenn y Giøenn for hannd tog nogidtt lybst graatt (klede fra Lubeck)

wloffuindis (ulovlig) v (5) daller.» «Herr Karl Olsenn y Eiffiord for thuo dølte mett en tiuff viij (8) daller.» «Giert Oluffs dotter for hun kiøbte och dulte ij alne sort engelst (klede fra England) som bleff stollett fra her Karll iiij (4) daller.»

Ut gjennom 1500-tallet ble melet stadig dyrere sammenlignet med fisken, og den utviklingen som skulle gjøre disse menneskene til den fattigste del av befolkningen, var begynt. I 1567 ble det betalt 2 1/2 våg for meltønna, og fram mot 1600 måtte det minst 3 våger til for å klare samme melmengde. Samtidig med den uheldige prisutviklinga, ble det også mindre skrei. Fiskevær med fast bosetning, ble helt eller delvis avfolket.

Senmiddelalderkirkene som var reist i fiskeværene forfalt, og folk begynte å trekke seg til områder som var mer gunstig for jordbruk. Landsskyldutviklinga hadde gjort jordleie langt mer gunstig i senmiddelalderen enn i høgmiddelalderen, selv om det nå var kommet nye avgifter til på jordleie. Landskylda ser ut til å ha stabilisert seg på 1530-tallet, og utgjorde nå bare 10-11 % av gammel skyld. Men ennå i 1567 finner vi 25 skattemenn oppført under fiskeværet Øyffjord, som har betalt fra 2 våger til 1 pund tørrfisk i leidangsskatt. Samlet ytelse fra dette været er 18 1/2 våger. «Aff Balthestaa» finner en 13 skatteyttere som til sammen har betalt 8 våger, og «Aff Giboustaa thingstad» finner vi følgende mennesker og gårder nevnt:

Oluf Mogensen, Dyre Persenn og Johan Poilsenn y Fennefiord, Rasmus og Junij Iffuersenn paa Lecknes, Niels Persenn po Bochshind, Per Olsenn og Jon Nielsen y Koruig, Anders Olsen, Per Jonsenn og Per Eidissen y Lenuig, Edis paa Thensskier, Edis og Dorede Edssdotter paa Vang, Anders paa Skeystad, Syuord paa Ornes, Oluff Ingebregtsen paa Gibustaa, Per Olsenn y Gioen, Holda paa Skoffnes og Karl i Kleuenn. I tillegg til disse får vi 4 personer fra «Dyro tynnsted», nemlig Knud paa Salberig, Endra Jonsenn ibidem, Anders Thorbiornsen ibiden og Jens y Riiseuog. Ytelsene varierer fra 2 pund til 1/2 våg, og det svares til sammen 9 våger, 3 pund og 6 merker på 26 personer.

I lista over husmenn er følgende nevnt: Anne Jacopdotter, John Thrundheimsfar og Gurenn Persdotter paa Boshind, Hogenn Jonsen y Koruige, Edis Hannsen i Stauffnisbott, Niels Andersenn og Syred Olluffsdotter paa Gauell, Gurenn Knudsdotter pa Wang, Jonn Olsenn og Mogenns Olsenn y Gronneuog, Nils Lauerisenn pa Huitnes,

Berij Mogensen paa Graffmir og Jonn suenske po Logheld. Hver av disse svarer 16 merker fisk i leidangsskatt.

Av disse tallene ser vi at skatteevnen fortsatt er størst i fiskeværene, men vi kan også ane en tendens mot større orientering til gårder som kunne gi grunnlag for februk og korndyrking. Mellom 1567 og 1610 ble derfor en rekke ødegårder tatt opp igjen, og nye bruk ryddet. For Lenviks vedkommende gjelder dette bl.a. g.nr. 1 Måls, 2 Sultinvik, 6 Strømmen ytre, 29 Strømsnes, 30 Kraknes, 31 Grønnjord, 32 Meskjær, 37 Slettnes, 43 Trollvik, 44 Finnsnes, 46 Skogen, 49 Øyjorda, 51 Vassjord, 85 Hannes og 121 Trondenes sin eiendom. Det ble en agrar ekspansjon som gikk lengre enn lignende ekspansjoner i jernalder, vikingtid og tidlig middelalder. Petter Dass sier om dette fenomenet: «Fjorden er meget bebygget for tæt. Forproppet, forstoppet, aldeles besæt. Med flere, enn Jorden er mægtig.»

Finnsnes i februar 1980.

Trykt i Lenvikkalenderen 1980-83.[Lions]